

Wisdom in Syntax and Syntax of Wisdom An Inquiry into the Position of Wisdom in Arabic Grammar

Vol. 12, No. 6, Tome 66
pp. 441-475
January & February 2022

Hamid Reza Mirhaji*

Abstract

The controversy over the role of reason, like other subjects of human knowledge, has gone through many ups and downs. In "wisdom in syntax" we seek a phenomenological view of "syntax" and knowledge of how it manifests itself to others, while in "syntax of wisdom" we seek to know what linguistic reason expects from us. In their contemporary approach to grammar, Western linguists have analyzed sentence structures from three "transformational-generative", "functional", and "cognitive" approaches, based on which we have tried to delve into the place of reason in Arabic grammar. This study is an attempt to find out whether the analysis power of reason should be called on from somewhere else or it is innate to the Arabic language. Linguistic features such as "declinable vs. indeclinable", "probability vs. certainty", "diacritics", "forms and morphs", and categories such as "agent and theme" and "semanticism" are all justified by "reason", without which they have nothing to say! Besides, community, speakers and addressees do not have a haphazard or mechanical relationship with the structure and form of sentences; rather, sentence structure rules and various forms are closely related to the elements that make up a verbal communication. It is certainly the power of reason that deciphers the relationship between sentence structure and extralinguistic factors. Accordingly, the power of reason causes morpho-syntax to adopt an analytical and argumentative state rather than a merely descriptive one.

Keywords: Reason, syntax, description, analysis, sentence, mind, community

Received: 2 March 2021
Received in revised form: 23 April 2021
Accepted: 8 June 2021

1. Introduction

Linguists have considered the extent of the influence of reason in linguistic studies. In this article, we try to understand with the library method:

What does syntax expect from us? What is the function of reason (here linguistic reason) in sentence construction and how does it affect it? What is meant by reason? Is it an inherent or in-born feature for humans, or just an acquired power? In this paper, we seek to show that morpho-syntax is to be considered an analytical rather than a descriptive tool, which clarifies any obscurity regarding sentence construction, differences in sentence arrangement and intentions behind sentence structures. With this approach, we have sought to determine the relationship between reason and syntax, clarify "syntax reason", and specify what "syntax" and in general Arabic grammar expects from its speakers and how syntax manifests itself to the audience. Meanwhile, we also try to delve into "reason syntax" and determine what "reason" seeks in language and grammar as well as the characteristics of linguistic reason in Arabic grammar.

The research hypothesis is that morpho-syntax is an analytical tool and even if it happens to be considered a descriptive tool, it finally expects its speakers to go through analysis and reflection. Yet, the rationality that accompanies and helps the speakers in this regard is not innate and has to be acquired in appropriate ways. The important point here is that this rationality is rule-governed and framework- and criterion-based.

2. Literature Review

The reason-syntax relationship has gone through three stages in recent Western studies, namely the transformational-generative approach, the functional approach and the cognitive approach. Reflection on these three approaches in Arabic grammar will help us answer the main question of the research: what is the relationship between reason and syntax in Arabic grammar?

The Westerns' classical view of language, which originated in Aristotle's view, was based on a rational approach. However, it was changed in the Age of Enlightenment and replaced by a historical approach. It was in the second half of the twentieth century that Chomsky's theories revived the rationalist approach. However, as the role of extralinguistic features such as context had been overlooked in the transformational-generative approach, it was criticized by Halliday, who developed functionalism based on his view of language as a social phenomenon. In this approach, language is considered an organism whose elements and components must be chosen consciously, and utterances are considered to be context- and addressee-tailored.

In 1987, Lakoff and Lankager emphasized the neglected role of mind processing. They developed the theory of cognitive linguistics to address the role of mind in information processing and conceptualization or its mediating role and effect on sentence construction. The place of an analyzing power that can provide an appropriate feedback based on its received information is evident in all of these approaches.

3. Methodology

Rationalism and the power of reason have a paramount position and bold role in Arabic grammar. Prior to Chomsky, Muslim syntacticians believed in the surface and deep structures of sentences. The generative approach, which is based on changes in the surface structure of sentences and production of similar sentences, has manifested itself in Arabic grammar in the form of phenomena such as "declinable vs. indeclinable", "probability vs. certainty", "forms and morphs", "diacritics", "semanticism" and "agent" vs. "theme". These phenomena are innate to the structure of the Arabic language and do not have an external source. The relationship of sentences and their formation with their meaning is inseparable, and words are put together in syntagmatic and paradigmatic systems because they have been called agent and theme in the grammar. The diacritical marks at the end of words carry

meaning and any change in these marks leads to a change in the meaning of the words. The form, structure and pitch pattern of words show their inner content. Behind these changes and transformations in sentences is a rational and creative power that can analyze the changes!

Besides, the rules or sentence construction techniques are directly associated with the extra-linguistic context. Understanding these linguistic constructs requires rational and analytical power, since the differences between these techniques are related to the differences between audiences and extra-linguistic contexts as well as to the characteristics of speakers. Obviously, understanding these differences involves analyzing and examining the factors affecting sentence formation in a specific way.

Regarding the role of the mind in the production of sentence structures, Abdul Qaher says: "Arranging words in a sentence is the only way to show what is going on in one's mind."

The arrangement of words and their positions in utterances reflect their arrangement in the mind of the speaker (Abdul Qaher: 111-112). The advantage of one sentence over another relates to the thought behind it which is manifested in its form. In other words, the form of a sentence is the outcome of a process that has already passed through the mind. The superficial (sensory) utterances that are produced (spoken or written) are based on the inner propositions that exist in the mind of the speaker. It is his mind that arranges the words in different positions and lengthens some words while shortening some others. Any knowledge of the reasons for these arrangements involves knowing about the mind of the speaker, which is the result of experience, life, events, studies, upbringing, feelings, emotions and in general, everything that can affect one's development and creation of this epistemological treasure. The mysteries of sentences will not be manifested unless the doors of this treasure are opened to the analyst!

4. Conclusion

1. Reason is not a tool to be called on from outside. The Arabic language has such a nature that, without reason, it does not work and is not understood as it should be!

2. Linguistic reason is framework-based and rule-governed. The structure of the Arabic language does not accept every utterance, analysis and expression.

3. The main structure of a language does not change over time; it is only the analyses and interpretations of the language structure, constructs and elements that undergo changes.

Muslim syntacticians had rightly realized from the beginning that studying Arabic grammar requires considering the underlying structures of sentences and accepting the two levels of surface and deep structures. In this regard, they did not overlook the communication components and elements including the receiver, sender and context, and were well aware of the influence of these factors in the construction and formation of sentences. They also considered the effect of the mind, its processing power as well as its role in the arrangement of sentences

دوماهنامه بین‌المللی

۱۲، ش ۶ (پیاپی ۶۶) بهمن و اسفند ۱۴۰۰، صص ۴۴۱-۴۷۵

مقاله پژوهشی

<http://dorl.net/dor/20.1001.1.23223081.1400.12.6.20.6>

عقلِ نحو و نحوِ عقل جستاری در بیان جایگاه عقل در دستور زبان عربی

حمیدرضا میرحاجی*

دانشیار گروه زبان و ادبیات عربی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۲/۱۸

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱۲/۱۲

چکیده

موضوع نزاع بر سر دخالت عقل در دستور زبان عربی یا کنار گذاشتن آن، همچون دیگر ساحتهای معرفتی بشر فرازوفرودهای بسیاری داشته است. در «عقل نحو» به دنبال نگاه پدیدارشناسانه به «نحو» هستیم و می‌خواهیم بدانیم این ابزار چگونه خود را در معرض نگاه دیگران قرار می‌دهد و چه انتظاری از آن‌ها دارد، اما در «نحو عقل» می‌خواهیم بدانیم عقل زبانی در حوزه دستور زبان عربی از ما چه می‌خواهد. غربیان در رویکرد معاصر خود به دستور زبان از سه منظر «زایشی گشتاری»، «نقش‌گرایی» و «شناختی» به تحلیل ساختارهای جمله پرداخته‌اند. با همین سه رویکرد که به نظر می‌رسد رویکردی طبیعی به طبیعت زبان باشد، سعی کرده‌ایم از جایگاه قوه خرد در دستور زبان عربی بگویم. در این نوشتار از این گفته‌ایم که آیا قوه تحلیلگر عقل باید از جایی دیگر به کمک گرفته شود یا آنکه سرشت زبان عربی با این نیرو هم‌زاد است. ویژگی‌های «اصل و فرع» و «محتمل و قطعی» و «اعراب» و «قالب» و مسئله «عامل و معمول» و «معنا» همگی بی‌حضور عقل خاموش و گنگ‌اند! همچنین، ارتباط میان اجتماع و صاحب کلام و مخاطب با ساختار و صورت جمله، پدیده‌ای مکانیکی نیست. تکنیک‌های ساخت جمله و صورت‌های مختلف آن در پیوندی تنگاتنگ با عناصر تشکیل‌دهنده یک ارتباط کلامی قرار دارند. رمزگشایی از نحوه ارتباط میان ساختار جمله و عوامل فرازبانی، کار قوه‌ای خردورز و تحلیلگر است. و بدین ترتیب، با حضور طبیعی عقل ابزار صرف و نحو از حالت توصیفی صرف خارج می‌شود و حالت استدلالی به خود می‌گیرد!

واژه‌های کلیدی: عقل، نحو، توصیف، تحلیل، جمله، ذهن، اجتماع.

۱. مقدمه

«عقل» در یک تقسیم‌بندی کلی یا تکوینی است یا اکتسابی. عقل تکوینی^۱ وجه ممیزه انسان از سایر موجودات است و هر انسانی از بدو تولد به صورت بالقوه دارای این استعداد است، اما عقل اکتسابی^۲ از راه تعلیم و تحصیل به دست می‌آید. تجربه‌های زیستی انسان‌ها قوه تحلیل و ادراکشان را افزایش می‌دهد. ترکیباتی از قبیل عقل سیاسی، عقل فرهنگی، و... از این قبیل است. گاهی جغرافیا و آداب و رسوم و فرهنگ، سبب ایجاد یک سنت فکری می‌شود که دربردارنده یک نظام معرفتی حاوی نگاه ویژه به جهان هستی و اشیاست. در ترکیباتی مانند عقل عربی، عقل شرقی، عقل مذکر و... این برداشت مراد است.

در حوزه مسائل زبانی وقتی گفته می‌شود: «عقل زبانی»^۳، یعنی ابتدا توجه ما در حوزه عقل اکتسابی است و از این رو، گروهی آن را واجدند و گروهی فاقد! دوم، مراد از آن، فهم ظرفیت زبان و امکانات و توانایی‌های آن و سپس به کارگیری آن است. لازمه این تعریف از عقل اصطلاحی وجود رویکرد تحلیلی و استنباطی است. از این رو، موقعی که از عقل زبانی صحبت می‌کنیم باید توجه داشته باشیم که کلیدواژه اصلی این نوع نگاه عبارت است از استدلال و برهان!

این پژوهش درصدد است با بهره‌گیری از روش توصیفی - تحلیلی به یک پرسش اصلی و دو پرسش فرعی به شرح ذیل پاسخ دهد:

رابطه میان «عقل» و «نحو» در دستور زبان عربی چگونه است؟

و دو پرسش فرعی:

۱. نحو با رویکرد عقل‌مدار (نحو عقل) چگونه بروز و ظهور پیدا می‌کند؟

۲. عقل در حوزه مسائل دستوری (عقل نحو) دارای چه مشخصاتی است؟

و اما فرضیات تحقیق:

۱. صرف و نحو یک ابزار تحلیلی است و اگر در مقام توصیف هم به کار رود، اما سرانجام باید وارد عرصه تحلیل شود.

۲. نحو و عقل باید همچون دو یار همراه، در کنار هم، ساختار جمله را تحلیل کنند!

۳. مراد از عقل در مباحث زبانی، عقلی است اکتسابی و دارای معیارهای زبانی.

۲. پیشینه تحقیق

کتاب‌ها و مقالات متعددی را می‌توان در له یا علیه نگاه خردگرایانه به مسائل زبانی برشمرد. از قبیل:

۱. عبدالرحمن ایوب در کتاب *دراسات نقدیة فی النحو العربی* با انتخاب روش توصیفی و ساختاری تلاش کرده است در تقسیم‌بندی‌های خود به صورت عناصر جمله توجه کند و نه به دلالت آن‌ها، تا بدین ترتیب، مانع از ورود رویکرد عقلی به مسائل زبانی شود!
 ۲. تمام حسان در کتاب *اللغة بین المعیارية و الوصفية* و همچنین، در کتاب *اللغة العربیة معناها و مبناها* با انتقاد از روش علمای سلف سعی می‌کند با نگاه دوباره به موضوعاتی از قبیل قیاس و استقرا و استشهاد و... رویکرد معیاری به زبان را مردود جلوه دهد.
 ۳. عبدالحی الدماطی در مقاله «دور النحو فی البناء العقلی» معتقد است که پرورش عقل از مهم‌ترین اهداف آموزش نحو است. وی برای تبیین نظر خود به تعلیلات نحویون و عبارت‌های معمایی و طرح موضوعات اختلافی استناد می‌کند.
 ۴. علی ابوالمکارم در «أصول التفكير النحوی» ضمن دفاع از روش توصیفی - معیاری قدماء، به بررسی مشکلات رویکردی آن‌ها می‌پردازد.
 ۵. در مقاله‌ای با عنوان «اثر العقل فی توجيه القاعدة النحویة»، معن عبدالقادر با تقسیم موضوعات نحو عربی به «اصول النحو» و «التفكير النحوی» و «مسائل النحو» به بیان جایگاه و اثر عقل در نحو عربی پرداخته است.
- ما در این مقاله با رویکردی دیگر و با توجه به ویژگی‌های درون‌زبانی و برون‌زبانی زبان عربی تلاش می‌کنیم جایگاه عقل را در دستور زبان عربی روشن کنیم.

۳. مبانی نظری

ذکر چند نکته خالی از فایده نیست:

الف) موقعی که واژه عقل را به کار می‌بریم، گاهی منظورمان همان قوه و استعداد ویژه‌ای است که خاص انسان است که به قول علامه طباطبائی سبب فهم گزاره‌های کلی تصدیقی از قبیل امتناع اجتماع نقیضین و یا بزرگ‌تر بودن کل از جزء و... می‌شود (طباطبائی، ۱۹۹۷، ج.

۱/ص. ۴۸). برای مثال، مراد از عقل در کلام پیامبر اسلام (ص): «ما خلق الله خلقا اکرم علیه من العقل» (راغب، ۱۴۱۲ق، ص. ۵۷۸) همان عقل تکوینی است.

اما گاهی مقصود ما از این واژه، محصولی است که از طریق به فعلیت رسیدن این قوه به دست می‌آید؛ همانند: «صُمُّ بَكْمُ عَمِيْ فَهَمُّ لَا يَعْقِلُوْنَ» (بقره: ۱۷۱) که مراد از عقل‌ورزی در اینجا همان کاربست عقل است!

زمانی که از «عقل نحو»^۴ سخن می‌گوییم همانند زمانی است که از عقل عربی یا عقل اروپایی، عقل مذکر و... حرف می‌زنیم. مقصود ما از این ترکیب چارچوب‌ها، سلوک، رفتار، و... واژه‌هایی است که به‌صورت مضاف‌الیه برای «عقل» به‌کار رفته‌اند، یعنی درصدد این هستیم که بدانیم مثلاً عرب زبان به خدا، جامعه، طبیعت چگونه می‌نگرد. «عقل نحو» به‌دنبال یافتن پاسخ برای این پرسش است که دستور زبان چگونه خود را نشان می‌دهد، پتانسیل درونی آن چیست و چقدر است و از او چه بخواهیم. اگر ادعا شود که این مطلب بدیهی است، تجربه تاریخی نشان می‌دهد که این‌گونه نیست! تفاوت در انتظارات ما از نحو و صرف به‌دلیل تفاوت در پاسخ به این پرسش است که «عقل نحو» چگونه است و چیست و مصادیقش کدام است و...

خلاصه سخن آنکه، ما در موضوع «عقل نحو» با یک نگاه پدیدارشناسانه به «نحو»، می‌خواهیم بدانیم نحو و صرف در پاسخ به هدف وجودی خود چه جوابی می‌دهند و از ما انتظار چگونه برخوردی دارند!

اما «نحو عقل»^۵ به‌گونه‌ای دیگر است. اگر پاسخ سیرافی (وفات ۳۶۹ ق) در مناظره‌ای که با متی بن یونس (وفات ۳۲۹ ق) دارد مورد قبول ما باشد که «النحوُ منطقُ العربیَّة» (ابوحیان، ۱۹۵۳، صص. ۱۰۸ - ۱۲۸)، یعنی «نحو» سلیقه و منطق و نگاه صاحب خود را که با زبان مشخصی هم حرف می‌زند، نشان می‌دهد، «نحو عقل» هم از این مطلب سخن می‌گوید که ما در بهره‌مندی از ابزار عقل هنگام رویارویی با متن چه نگاهی داشته باشیم. برای مثال، در آیه «أَنَا أَنْزَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لَّعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ» (یوسف: ۲) به‌نظر می‌رسد میان خردورزی (تعقلون) و نزول قرآن به عربی ارتباطی وجود دارد. آیا آیه از وجود «عقل زبانی» سخن نمی‌گوید؟ آیا آیه دلیل نزول قرآن به عربی را بهره‌مندی از این عقل‌ورزی نمی‌داند و به‌طور غیرمستقیم اشاره نمی‌کند که در این زبان، امکان عقل‌ورزی زبانی وجود دارد؟! و... اگر این‌گونه است، که

هست، باید دریابیم که دستور زبان این عقل (نحو عقل) چیست و چگونه باید آن را به کار بریم و به مثابه یک ابزار چگونه رویاروی نظام مستحکم زبان قرار گیریم؟ عقلی که در «نحو» مطرح است عقلی است که توانایی استخراج قانون از نمونه‌های مشابه را دارد. کسانی می‌گویند: إنما النحو قیاس یتبع! (بشیراحمد، ۲۰۱۸، ص. ۲۳۹) از قول خلیفه دوم گفته شده است: تعلموا العریبة فانها تزيد المروءة و تثبت العقل (حموی، ۱۹۹۳، ص. ۷۷).

ب) تقابل میان رویکرد عقلی و غیرعقلی و اختلاف بر سر جایگاه عقل در موضوعات معرفتی و زبانی چیز تازه‌ای نیست. از زمان یونان باستان که دو مکتب اسکندریه و پرگاموم دعوی خود را بر سر همین مسئله قرار داده بودند (روبینز، ۱۳۷۳، صص. ۵۱ - ۵۸) تا بعدها پس از نزول قرآن کریم ردپای همین اختلاف را در میان مفسران به شکل معتقدان به تفسیر ماثور و تفسیر به رأی، در میان زبان‌شناسان و اصحاب فقه‌اللغه به شکل توقیفی بودن یا وضعی بودن زبان و در میان اصحاب کلام به شکل مکتب‌ا شعری و اعتزالی و مرجئه و ظاهریه و در مسائل دستور زبان با عنوان مکتب بصره و کوفه و در بلاغت به شکل مکتب سکاکی و عبدالقاهر و در مذاهب فقهی به شکل مدرسه مالکی و حنبلی از یک سو و حنفی از سوی دیگر و نیز امامیه شاهد هستیم.

ج) خلیل بن احمد (وفات، ۱۷۵) طلیعه‌دار استخراج و تدوین دستور زبان عربی می‌گوید: مثل ما نحویان همچون انسان‌های حکیمی است که در مقابل بنایی شگفت قرار گرفته‌اند. آن‌ها معترف‌اند که این ساختمان دارای سازنده‌ای آگاه و حکیم بوده‌اند و حالا موقعی که در مقابل آن قرار می‌گیرند تا تحلیل و تبیین و توصیفش کنند، سعی‌شان این است که دلیلی را برای چرایی اجزای این بنا و چگونگی تشکیل قسمت‌های مختلف آن به گونه‌ای که خود می‌فهمند مطرح کنند!... چه بسا بیان این دلیل‌ها با هدف سازنده اصلی بنا همخوانی نداشته و او هدف دیگری را مدنظر داشته باشد! اما به هر حال این تحلیلگر تا این اندازه فهمیده است. من (خلیل) هم همین‌طورم... بنابراین، اگر فرد دیگری بیاید و این ساختمان را جور دیگری، خلاف آنچه من گفته‌ام، تحلیل کند، مشکلی نیست! زیرا این آن چیزی است که به عقل او رسیده است! (زجاجی، ۱۹۷۹، ص. ۶۶).

این ساختمانی که خلیل از آن سخن می‌گوید همان نظام زبان عربی است؛ حاوی جمله‌ها و واژه‌ها و ... غرض ما از گفت‌وگو درمورد چگونگی نقش عقل در حوزه مسائل

دستوری زبان عربی به همین مرحله تحلیل و توصیف بنا برمی‌گردد و نه مرحله تشکیل ساختمان و نظام زبان!

از زمان ابن مضاء قرطبی (وفات، ۵۹۲ ق) این سخن مطرح شد که باید از ورود عقل و دیدگاه‌های عقلی - منطقی به عرصه زبان جلوگیری کرد و از آنجا که نحو سیبویه و پیروانش همگی آغشته به این اختلاط است، باید طرحی دیگر انداخت و نگاهی دیگر داشت! (وردی، ۱۹۹۴، ص. ۱۷۵، ۱۸۶؛ حسن عباس، ۱۹۹۹، ص. ۱۱۷).

د) در موضوع جایگاه عقل در دستور زبان دو واژه زیاد به‌کار می‌رود؛ یکی «رویکرد توصیفی»^۶ و دیگری «رویکرد معیاری»^۷ یا تجویزی. در اولی مبنای کار آن چیزی است که اهل زبان به‌کار می‌برند نه آن چیزی که می‌باید مطابق قواعد و الگوهای خاص به‌کار رود! بهترین نمونه‌ای که رویکرد وصفی را تبیین می‌کند این گفته کسائی (وفات، ۱۸۳ ق) است که موقعی که از او پرسش شد چرا در «لا ضربنْ اَیْهَم یقوم» واژه «ایهم» مرفوع به‌کار رفته است و نه منصوب، در جواب می‌گوید: این واژه با این اعراب این‌گونه خلق شده است! (مخزومی، ۱۹۸۶، ص. ۳۵۱) در روش توصیفی زبان به‌مثابه دستگاهی است که باید قواعد حاکم بر آن را کشف و تعریف کرد (باطنی، ۱۳۷۰، صص. ۵۴ - ۵۰). رویکرد تجویزی تمایل به بهره‌گیری از جنبه‌های عقلی دارد. تعلیل، تقدیر، عامل و معمول، اعراب و بنا از جمله مطالبی است که در رویکرد تجویزی مطرح می‌شود.

ه) برای یافتن مختصات «عقل نحو» در زبان عربی از سه منظر می‌توانیم به دستور زبان عربی نگاه کنیم و از خلال آن به رابطه میان نحو و عقل پی ببریم. این سه رویکرد در مطالعات غربیان نسبت به زبان به‌صورت مدون انجام گرفته است. این سه منظر یکی نگاه به خود جمله و مختصات ذاتی موجود در خود جملات است که در دستور زبان زایشی - گشتاری^۸ چامسکی^۹ (۱۹۱۸م) مطرح شده است، منظر دوم، توجه به عناصر تشکیل‌دهنده یک ارتباط زبانی شامل گیرنده و فرستنده و فضای حاکم بر این دو است که در دستور نقش گرای هلیدی^{۱۰} مطرح می‌شود که زبان را ابزاری اجتماعی برای ارتباط می‌داند و منظر سوم، توجه به نقش ابزار واسط میان واقعیت و زبان است که همان «ذهن»^{۱۱} صاحب کلام است. این رویکرد در دستورشناختی لیکاف^{۱۲} (۱۹۴۱ م) مورد توجه واقع شده است.

و) محمد عابد الجابری (وفات ۲۰۱۰ م) از اندیشمندان معاصر مغربی در پی آن بود که راز

انحطاط مسلمانان را کشف کند. او برای این کار، تلاش خود را بر تبیین عقل عربی نهاد و در پژوهش‌های خود به دنبال آن بود که جهان‌بینی و رویکرد عرب زبان‌ها را که محصولش در رفتار آن‌ها متجلی می‌شود، کشف کند. او در تحقیقات خود به این نتیجه رسید که عقل عربی محصول سه ساختار و سه نظام معرفتی است: ۱. بیان، ۲. عرفان و ۳. برهان (جابری، ترجمه آل مهدی، ۱۳۸۹، صص. ۳۸۱ - ۳۸۴). در این میان عقل بیانی که محصولاتش در زبان و منطق و فقه و کلام متجلی شده، بیشترین اثرگذاری را در تشکیل منظومه معرفتی عقل عربی داشته است (رضوان السید، ۲۰۱۹، یوتیوب). رویکرد نظری - معرفتی نحویان به موضوعات زبانی و ابزارهایی که آن‌ها برای قاعده‌سازی و تحلیل ساختارهای جمله به‌کار گرفته‌اند، در سایر علوم نیز استفاده شده است. قیاس^{۱۳} و استقراء^{۱۴} و سماع^{۱۵} و تعلیل^{۱۶} و اصل و فرع^{۱۷} تنها در حوزه مسائل زبانی به‌کار نرفته است، بلکه این انتخاب‌ها در سایر بخش‌ها و معارف و علوم نظری هم مورد توجه قرار گرفته و همین‌ها عقلانیت عرب زبان را ساخته است. بنابراین، کنکاش در این ساحت، نه تنها فضای پژوهش‌های زبانی را برای ما روشن می‌کند، بلکه می‌تواند روشن‌گر ساحت‌های دیگر معرفتی هم باشد.

۳-۱. زبان - دستور

زبان مجموعه‌ای از الگوها و ساختارهای معین است که با همدیگر یک نظام منسجم را به‌وجود می‌آورند. این الگوها و ساختارهای معین که زبان را تشکیل می‌دهد، همان دستور آن زبان است (گلفام، ۱۳۹۰، ص. ۱). از روایت خلیل که پیش از این نقل شد، نکاتی را به شرح ذیل می‌توانیم استخراج کنیم:

۱. بنای محکم و استواری که در مقابل چشم بیننده قرار گرفته، همان «زبان» است که از حالت قوه به فعل رسیده و به‌صورت واژگان و ساختارها و الگوهای زبانی تجلی پیدا کرده و آماده استخراج دستور زبان از آن است.

۲. دستگاه زبان پس از کشف و به فعلیت رسیدن در شکل جمله‌های به‌کاررفته در کاربست کاربران، به‌شکلی نظام‌مند متجلی می‌شود.

۳. زبان نظامی است که اجزای آن به‌صورت شبکه‌ای با هم در ارتباط‌اند.

۴. الگوها و ساختارهای زبان همانند اجزای یک بنا در درون زبان قرار داده شده‌اند.

۵. وظیفه پرسشگر، توصیف و تبیین این الگوها و سازه‌های زبانی است.
۶. هر جست‌وجوگری با توجه به منظومه معرفتی خودش می‌تواند به توصیف این الگوها اقدام کند، اما به شرطی که دارای حکمت و عقل لازم باشد!
۷. اساس و زیربنای این ساختارها قابل تغییر نیست. به عبارت دیگر، ناظر و بیننده عاقل تنها به توصیف آن‌ها می‌پردازد و نه به تغییر و دگرگون کردن!
۸. امکان بروز تفاوت در نحوه تحلیل و چگونگی تشکیل سازه‌های زبانی وجود دارد.
۹. هر زبانی برای خود «دستور» و «نظام»ی دارد؛ چه مکتوب و مدون شده باشد و چه نشده باشد!

۱۰. تحلیل و ابراز رأی و اندیشه هم‌زاد قاعده‌سازی و الگوبرداری از نمونه‌هاست.

۳-۱-۱. عقل و تفاوت‌های در ساختار

اجزا و عناصر تشکیل‌دهنده این بنای محکمی که خلیل از آن صحبت می‌کند، همان واژگان و جملات و ساختارهای زبانی‌ای هستند که اهل زبان در ارتباطات خود از آن استفاده می‌کنند. در اجزای این بنا با ساختارهایی روبه‌رو می‌شویم که همگی یک مقصود دارند، اما از جنبه ظاهری تفاوت‌هایی میان آن‌ها مشاهده می‌شود. عبدالقاهر با آوردن مثال‌هایی مانند: ان تخرج اخرج. ان خرجت خرجت. و ... به همین نکته می‌خواهد اشاره کند که هرگونه تغییری در ساختار جمله به تغییراتی در دلالت جمله و منظور اصلی صاحب کلام منجر می‌شود (جرجانی، ۲۰۰۳، ص. ۱۲۷).

با هر تغییری که در چگونگی تشکیل محورهای ایجاد ارتباط^{۱۸} رخ دهد، ساختارهای جمله هم دستخوش تغییر می‌شود. اکنون پرسش این است که رمز و راز این تفاوت‌ها چگونه برملا می‌شود؟ در ادامه مطلب باید پاسخ این پرسش را دریابیم!

از طرف دیگر، در روایت خلیل نکته دیگری هم وجود دارد و آن اینکه نباید توقع داشته باشیم که همگی تحلیلگران، عناصر این ساختمان را یکسان تحلیل کنند، بلکه این انتظار دور از واقع نیست که هر کدام بر مبنای منظومه‌های معرفتی خود، دست به تحلیل بزنند. کلام خلیل حاوی این پیام مهم است که تفسیر و استنباط سیبویه و ... آخرین حرف از یک سازه زبانی نیست، بلکه جزء یکی از حرف‌هایی است که می‌توانسته مطرح شود و چه بسا اقوال متفاوت دیگری هم باشد و یا بعدها مطرح شود.

برای فهم بهتر مطلب به مثالی که آورده می‌شود توجه کنیم:

در جمله «فعلتُ ذلک مخافهُ فلان» سیبویه می‌گوید: این جمله در ژرف‌ساخت خودش این‌گونه بوده که فردی می‌پرسد: چرا این کار را انجام دادی؟ و او پاسخ می‌دهد: لمخافهُ فلان! و بعد لام را حذف می‌کند و «مخافهُ» (بنابر مفعول له بودن) منصوب می‌شود (سیبویه، ۱۹۶۶، ج. ۱/ صص. ۱۸۴ - ۱۸۶). زجاجی (وفات ۳۳۸ ق) می‌گوید: نه... «مخافهُ» مفعول مطلق برای فعل محذوف است... یعنی او نمی‌خواهد دلیل انجام کار را توضیح دهد، بلکه درصدد تبیین فعل جمله است: آن کار را انجام دادم. ترسیدم ترسیدن فلانی بود! کوفی‌ها در نمونه‌هایی از این قبیل معتقدند مصدر منصوب مفعول مطلق است، اما نه برای فعل محذوف، بلکه برای همین فعلی که در جمله آمده! لازمه این حرف آن است که فعل «فعلت» به معنی «خفت» باشد و «مخافهُ» مصدر منصوب برای همین فعل! (رضی‌الدین، ۱۴۰۲ق، ج. ۱/ صص. ۲۰۷ - ۲۰۸).

به‌راستی چگونه یک سازه زبانی به سه صورت مختلف تحلیل شده است؟ آیا ما می‌توانیم قول چهارمی به اقوال سه‌گانه قبلی اضافه کنیم؟ ثبات و تغییر در دستور زبان چگونه تفسیر می‌شود؟ آیا دستورنویسان بعدی می‌توانند به اقوال سیبویه و... حاشیه بزنند و چیزی را اضافه یا کم کنند؟! چگونه؟ با چه ابزاری؟

در ادامه درباره پاسخ این پرسش باید به نتایج روشن‌تری برسیم!

۳-۱-۲. نقش عقل در رویکردهای دستوری

یونانیان شاید جزو اولین ملت‌هایی باشند که از «زبان» سخن گفته و تلاش کرده‌اند چارچوب آن را مشخص کنند. این پژوهش‌ها تا زمان حال نیز جایگاه خود را در مطالعات زبانی حفظ کرده است. نگاه ارسطو (قرن ۴ ق.م.) تا حدود قرن ۱۷ و ۱۸ سیطره بلامنازع در نگرش زبانی مغرب زمین داشت. از ویژگی‌های نگاه ارسطویی اهمیت دادن به «شکل» و «صورت» در جمله بود. تقدیر و تأویل و تعلیل در بررسی‌های جمله مورد عنایت قرار می‌گرفت. شکل ظاهری جمله اهمیتی بیش از ماده و محتوی داشت (راجی، ۱۹۷۹، ص. ۶۱). چرایی چگونگی تشکیل جمله و دلیل چیدمان جمله به یک صورت خاص، مورد توجه بیننده بود (همان، صص. ۴۵ - ۴۷). در این رویکرد «قیاس» پس از «استقراء» از ساخت‌های پرکاربرد، مورد توجه بود و از این طریق ساختارهای دستور زبانی استخراج می‌شد و در یک کلام عقل بر نقل مقدم بود و رویکرد تجویزی در مطالعات زبانی پررنگ بود!

از اواخر قرن ۱۷ میلادی غربیان در عکس‌العملی در قبال این نگاه ارسطویی به رویکرد تاریخی^{۱۹} متمایل شدند. در این نگرش از تغییرات زبان در زمینه واژه و ساختار و تحولاتی که در آن‌ها رخ داده تا به صورت امروزی درآید، بحث می‌شد (فرشیدورد، ۱۳۸۷، ص. ۳۶). هم‌زمان با قرن ۲۰ زبان‌شناسی غربی در بررسی‌های زبانی به «رویکرد توصیفی» روآورد. این رویکرد نتیجه نگاه سوسور^{۲۰} به زبان بود. او با نقد رویکرد تاریخی بر این اعتقاد بود که باید زبان را در یک شرایط ثابت زمانی مطالعه کرد. در این نگاه، توجه به لایه ظاهری جمله به‌منزله یک اصل مطرح می‌شد. نگرش این جماعت، کنار گذاشتن تحلیل‌های عقلی - منطقی در نحوه تشکیل جمله و عنایت به پوسته ظاهری آن بود (راجعی، ۱۹۷۹، ص. ۴۵).

از نیمه دوم قرن ۲۰ نگاه زبان‌شناسان غربی به تجربه جدیدی نسبت به زبان رسید. در سال ۱۹۵۷ م، چامسکی با طرح رویکرد جدیدی به نام رویکرد زایشی^{۲۱} سعی کرد نگاه عقلگرا به زبان و دستور زبان را جابیندازد! چامسکی می‌دید که پژوهش‌های زبانی تنها روی لایه اولی زبان متمرکز شده است. در نگاه او مهم‌ترین جنبه انسان، زبان است. نگاه سطحی به جمله به معنی آن است که انسان به‌منزله ماشینی که می‌تواند جمله‌هایی را از خود تولید کند، به‌شمار آمده است. در منظر چامسکی لایه اول زبان ساخته لایه زیرین خود است، ژرف ساخت جمله است که پیچیدگی عقل انسان را به نمایش می‌گذارد. در نگاه او زبان، نشئت گرفته از قوه «عقل» است. او زبان را دارای دوجنبه می‌دید؛ یکی درونی و دیگری بیرونی. اولی از «فکر» می‌گوید و دومی از «صورت فیزیکی». ژرف‌ساخت^{۲۲} در تحلیل چامسکی بیانگر جنبه درونی و معنایی و بیانگر اندیشه انسان است. این قسمت در مرحله بعد به روساخت^{۲۳} منتقل می‌شود و جمله تولید می‌شود. در نحو زایشی نحوه تبدیل ژرف‌ساخت به روساخت مطالعه قرار می‌شود (باطنی، ۱۳۷۰، ص. ۴۹) چامسکی عقل‌گراست، یعنی عقل را ابزار معرفت می‌داند، اما وصف‌گرایان، تجربه‌گرا بودند و معرفت را از طریق محسوسات ممکن می‌دانستند. درمقابل، وصف‌گرایانی که می‌گفتند سنت‌گرایان نحوی به تصورات عقلی و به ویژه عقل ارسطویی پای‌بندند، چامسکی عقل را به زبان پیوند می‌زند. وی دعوت به نحو سنتی می‌کند و در این زمینه حتی به تلاش‌های گذشته زبان‌شناسان مسلمان هم اشاره می‌کند (راجعی، ۱۹۷۹، ص. ۱۲۹).

از آنجاکه زبان‌شناسی زایشی فارغ از بافت اجتماعی و فرهنگی متن بود، شاگردان

چامسکی رویکرد دیگری را مطرح کردند به نام «زبان‌شناسی نقش‌گرا». هلیدی بر این باور بود که زبان وسیله ارتباط اجتماعی است. او در پی تکمیل نگاه چامسکی بود و در این زمینه نقص رویکرد زایشی را غفلت از نقش اجتماع و لایه‌های مختلف آن تشخیص داد. با این نگاه زبان به مثابه یک موجود زنده به شمار می‌آید که انتخاب‌هایش در حوزه واژه و ساخت جمله آگاهانه و از روی عقلانیت و حکمت انجام می‌گیرد و «مقال» متناسب «مقام» است. در چنین انتخابی حضور «عقل» ضروری است!

در نگرش نقش‌گرا «معنی» اساس و محور است و دستور، یعنی «معنی» و صورت‌های زبانی حاملان «معنی» هستند (نیازی و قاسمی، ۱۳۹۸، ص. ۶). عناصر زبان همگی در پی ایفای نقشی وارد عرصه جمله می‌شوند؛ نقش‌های فاعل، مبتدا و... به منزله نماینده حضور یک عنصر کنشگر در عرصه متن به شمار می‌آیند! هلیدی مدعی بود که هدف اصلی در نظریه زبانی او آن است که به این پرسش پاسخ دهد که: «چرا زبان چنان است که هست!» (روبینز، ۱۳۷۳، ص. ۴۶۵).

نگرش نقش‌گرا نیز از منظری دیگر قوه عاقله و نگاه تحلیلی انسان را به چالش می‌کشد و او را در برخورد با عناصر متن، پویا و بانشاط می‌خواهد!

نگرش سوم غربی‌ها نسبت به دستور به تعبیری جمع میان نحو زایشی و نحو نقش گراست. اگر در نحو زایشی، عقل محور فعالیت‌ها قرار گرفت و محیط پیرامونی متن فراموش شد و در نقش‌گرایی فضای پیرامونی مورد توجه جدی قرار گرفت، اما به نقش پردازشگری ذهن به منزله واسطه میان جهان واقع و زبان و تولید جمله پرداخته نشد، لیکاف و لانکاگر^۴ (ولادت، ۱۹۴۲م) در نظریه خود به نام «نظریه شناختی» درصدد برآمدند این دو را با هم جمع کنند. شناختی‌ها بر این باور بودند که ذهن انسان با مشاهده واقع به مفهوم‌سازی می‌پردازد و این مفاهیم را به شکل جمله تولید می‌کند (راسخ، ۱۳۹۶، ص. ۹).

اکنون ببینیم در دستور زبان عربی، کانون‌های عقل‌مدار با توجه به سه رویکردی که مطرح شد تا چه اندازه حضور جدی دارند و نحو عربی تا چه پایه خود را نیازمند حضور عقل می‌داند؟!

۴. بخش تطبیقی پژوهش

در ترکیب «عقل نحو» به منزله یک «اضافه ظرفی» می‌توان حرف «فی» را در تقدیر گرفت: العقل فی النحو! (غلابینی، ۱۳۶۲، ج. ۳ / ص. ۲۰۶) مراکز کانونی حضور «عقل» در دستور زبان عربی با توجه به نگاه درون‌زبانی و برون‌زبانی به دستور زبان قابل دریافت است.

۴-۱. نگاه درون‌زبانی به دستور زبان عربی

در حوزه درون‌زبانی مواردی که آورده می‌شود قابل تأمل است:

۴-۱-۱. گشتار جملات

گشتار^{۲۰} یعنی «تبدیل شدن» و «تغییر کردن». دستور گشتاری به دنبال پشت صحنه جملات است تا بدین طریق اندیشه‌ای که در پشت جملات وجود دارد، کشف شود. اهمیت توجه به وجود دو سطح عمیق (ژرف‌ساخت) و سطحی (روساخت) در این نکته است که مخاطب خود را ملزم می‌کند که در برخورد با جملات ادبی از سطحی نگری بپرهیزد و در جست‌وجوی یافتن شکل اولیه جمله به کاویدن همت گمارد! ردپای رویکرد گشتاری و پیامدهای آن را می‌توانیم در عناوینی که آورده می‌شود جست‌وجو کنیم:

۴-۱-۱-۱. اصل و فرع

هرجا کوچک‌ترین تغییری در نحوه به‌کارگیری عناصر جمله که مطابق با قرارداد و استعمال اصلی کاربران اصیل زبان است، اتفاق بیفتد به این معنی است که در آنجا «اصل» کنار گذاشته شده و به «فرع» توجه شده است؛ از قییل مواردی در زمینه‌های تقدیم و تأخیر، حذف اجزای جمله، معرفه آمدن خبر و یا نکره آمدن مبتدا در جملات اسمیه، به‌کارگیری ادوات غیرمألوف در جمله و ... که در کتاب‌های دستور ذکر شده است، مانند: الطالبُ ذهب. اکل التفاحَ الطفلُ. علی الله توکلُ. بالوالدین احسانا. الله الصمدُ. لأصلبنکم فی جدوع النخل (همان، ص. ۲، ۳).

پس از آنکه دریافتیم ساختار جمله از «اصل» خود تخطی کرده است، در این صورت باید به دنبال دلیل گشت و آیا همین بهترین دلیل برای جواز حضور «عقل» نیست؟

۴-۱-۱. محتمل - قطعی

جمله‌ها در زبان عربی برای انتقال پیام خود به مخاطب گاهی دارای یک قطعیت ساختاری هستند به طوری که مخاطب احتمال دیگری را در جمله نمی‌دهد، مانند: *يَجْتَهِدُ الطَّالِبُ!* اما گاهی این قطعیت با تغییر ساختار دستخوش دگرگونی می‌شود و مخاطب ناچار است امکان‌های مختلفی را در جمله بسنجد. برای مثال، در جمله ذکرشده، اگر متکلم ادیب از ساختار «الطالب یجتهد» استفاده کند، در این صورت احتمالات سه‌گانه‌ای مطابق آنچه در کتاب‌های مرتبط با این بحث آمده، در برداشت از جمله اتفاق می‌افتد (جرجانی، ۲۰۰۳، ص. ۹۵).

۴-۱-۱. قالب

واژه‌ها در زبان عربی در قالب‌های معین و با آواهای مشخص به کار برده می‌شوند. این قالب‌ها و آواها برای مخاطب، پیام‌های خاصی را منتقل می‌کند. مشتقات هشتگانه، فعل‌ها، مصادر مزید و... همه و همه با یک اندازه‌گیری معین ساخته و در متن به کار رفته‌اند. از این رو، مخاطب هم هنگام رویارویی با چنین واژگان قالب‌بندی‌شده لازم است ابتدا به صورت ظاهری دقت کند و پس از آن سراغ دلالت‌های آن برود.

غفلت از ظاهر کلمات می‌تواند مخاطب را دریافتن مقصود به اشتباه اندازد.

به مثالی که آورده می‌شود توجه کنیم:

(يَقْتُلُونَ الْأَنْبِيَاءَ بِغَيْرِ حَقٍّ) (آل عمران: ۱۱۲)

(يَقْتُلُونَ النَّبِيِّنَ بِغَيْرِ الْحَقِّ) (بقره: ۶۱)

چرا در یکی «انبیاء» و در دیگری «نبین»؟ آیا جمع مکسر در مقایسه با جمع سالم به معنای تعداد بیشتر مصداق‌های واژه نیست؟ چرا در یکی کلمه «حق» با تنوین آمده و در دیگری با الف و لام؟ آیا با تنوین آمدن «حق» حکایت از زشتی بیشتر عمل مخالفان نمی‌کند؟ آیا این تنوین در کنار آمدن جمع مکسر نشان نمی‌دهد که آیه درصدد نشان دادن زشتی‌ای بیش از گروه دوم است؟! (سامرای، ۲۰۰۷، ص. ۱۰۱)

۴-۱-۱. اعراب

زبان عربی جزو خانواده زبان‌های سامی قدیم است. از ویژگی‌های اساسی این خانواده «إعراب»^{۲۶} است (برجشتراسر، ۱۹۹۴، ص. ۷۵). این واژه در لغت به معنی «روشن کردن» و «بیان کردن» آمده است (ابن منظور، ۱۴۰۰ق، ماده برع)، اما روشن کردن چه چیزی؟! «معنی»!

(ابن جنی، ۱۹۵۲، ص. ۳۵).

برای روشن‌تر شدن مطلب به مثالی که آورده می‌شود توجه کنیم:

(إِنَّا كُلُّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ) (قمر: ۴۹)

(الشعراءُ يَتَّبِعُهُمُ الْغَاوُونَ) (شعراء: ۲۲۴)

ساختار اصلی دو آیه یکسان است. فعلی همراه ضمیر آمده که به اسم قبل از ضمیر برمی‌گردد، اما یکی منصوب و دومی مرفوع!

نکته دلالتی آیه این است که اگر «کل» مرفوع می‌آمد مفهوم عبارت این می‌شد که: شاید چیزهایی هم هست که از حوزه خلقت خدا بیرون است و این‌گونه تقدیر نشده است! ولی قرائت نصب دلالت بر عمومیت می‌کند: همه را به اندازه آفریدیم. در این صورت «خلقنا» خبر «ان» و «بقدر» متعلق به «خلقنا» می‌شود!

اما «الشعراء» با اینکه می‌توانست با اعراب نصب بیاید، اما مرفوع آمده است، زیرا آیه درصدد توضیح «الشعراء» است که این‌ها چه کسانی هستند! اگر منصوب می‌آمد، «شعراء» دیگر رکن جمله به‌شمار نمی‌آمد، بلکه آیه درصدد توضیح عمل «غاوون» برمی‌آمد که این‌ها کسانی هستند که از شاعران تبعیت می‌کنند (سامرایی، ۲۰۰۷، ج. ۱ / ص. ۳۰).

۴-۱-۱-۵. معنی

معنی ستون خیمه نحو عربی است. اگر زبان‌شناسی جدید، در نیمه دوم قرن ۲۰ به اهمیت معنی پی برد و نظام زبان را منهای توجه به معنی ابتر به‌شمار آورد (باطنی، ۱۳۷۰، صص. ۸۴ - ۸۸)، زبان‌شناسان مسلمان از آغاز بر این باور بودند که معنی جزء لاینفک دستور زبان است. چیزی که ما از معنی در حوزه بررسی نحو مدنظر داریم، نحوه شکل‌گیری آن نزد خواننده‌ای است که گیرنده پیام است. مدعای ما این است که نگاره‌ای که به شکل جمله و متن در مقابل مخاطب قرار می‌گیرد، معنایی دارد که جز با عقل‌ورزی استخراج نمی‌شود! ابن جنی (وفات ۳۹۳) می‌گوید: اگر شما می‌بینید عرب‌ها واژه‌های خود را اصلاح و تنقیح می‌کنند، زوائدش را کنار می‌گذارند و ظاهرش را درست می‌کنند، این کارها نه برای توجه به واژه است، بلکه به‌منظور توجه به «معنی» است (ج. ۱ / ص. ۲۲۵). اگر نکته‌ای برای ما خوب جا بیفتد و آن اینکه نحو را به‌منزله روزنه‌ای فرض کنیم که ما را به سمت سلیقه و بیان ویژگی‌های شخصیتی به‌کاربرنده‌اش رهنمون می‌کند (خطیب، ۲۰۰۶، ج. ۱ / ص. ۳۷۵)، در این صورت

توانسته‌ایم به اهمیت این ابزار زبانی پی ببریم. علمای سلف بر این عقیده بودند که ساختار جمله چیزی جز یک نردبان برای رسیدن به معنی نیست (همان، ج. ۲/ ص. ۳۸۰).

معنی حاصل دلالت‌های واژگان (شامل علت‌گزینش واژه و نیز قالب ظاهری آن و...) و همچنین، چگونگی چیدمان و همنشین شدنش با واژگان دیگر است. عبدالقاهر در این زمینه حرف‌های خود را در پس‌نظریه نظم مطرح می‌کند. در نگاه او نظم عبارت است از وابستگی میان واژگان و برخی را دلیل برخی دیگر قرار دادن است (جرجانی، ۲۰۰۳، ص. ۵۷)، اما این مطلب نه به معنای چسبیده شدن یک واژه به واژه دیگر به شکل تصادفی است، بلکه چینش واژگان براساس ترتیب آن‌هاست در جان و دل، آن‌گونه که دلالتشان هماهنگ باشد و چینش معانی‌شان عقل پسند (ادونیس، ترجمه ابویسانی، ۱۳۹۷، ص. ۴۸).

در نگاه عبدالقاهر ارزش یک متن در نیکویی‌گزینش و نیز آشنایی با جایگاه حقیقی واژگان نهفته است... اگر سخن به مثابه نگارگری و زرگری باشد و معنی به مثابه چیزی که نگارگری و زرگری روی آن انجام می‌گیرد – مانند نقره و طلا که انگشتر و النگو از آن ساخته می‌شود – برای قضاوت درمورد چگونگی ساخت انگشتر و یا خوبی و بدی آن، نباید درباره نقره و یا طلایی که در آن به کار رفته و تبدیل به انگشتر شده است اظهارنظر کرد ... (جرجانی، ۲۰۰۳، صص. ۱۹۱ – ۱۹۷؛ ادونیس، ترجمه ابویسانی، ۱۳۹۷، ص. ۵۰).

نگاه عبدالقاهر دقیقاً به اهمیت بهره‌گیری از قوه عقل اشاره می‌کند: «معنی مانند گوهر در صدف است که هرگز برایت آشکار نمی‌شود مگر آنکه صدف را بشکافی ... هر رویارویی نمی‌تواند به کشف آنچه در عبارت است نائل آید، به هر تلاشی هم اجازه راهیابی داده نمی‌شود، فقط اهل معرفت می‌توانند در آن راه یابند! (جرجانی، ۱۹۹۱، ص. ۱۲۸)

اهمیت توجه به معنی به حدی است که گاهی نحوی ساختار ظاهری جمله را به هم می‌ریزد و با کمک گرفتن از قوه خیال و تصور، جمله‌ای را که مبتنی بر معنایی معین است در ذهن خود در نظر می‌گیرد و با توجه به آن، اعراب واژه مورد نظرش را مشخص می‌کند. برای مثال، در آیه «لَوْلا اٰخِرَتْنِیْ ... فَاصْدَقْ وَ اٰکُنْ ...» (منافقون: ۶۳). دلیل جزم «اکن» تصور خیالی در تساوی معنایی آیه با «ان اخرتني اصدق» و سپس عطف فعل «اکن» با این محل خیالی «اصدق» است! (ابن هشام ۱۴۰۶ق، ج. ۲/ صص. ۶۱۹ – ۶۲۷).

این خیال‌پردازی تنها از عهده کسانی برمی‌آید که توانایی تصور جهان‌های موازی با

واقعیت موجود را داشته باشند.

ابن هشام در باب پنجم کتاب مغنی به این نکته اشاره می‌کند که اگر ساخت مکانیکی جمله در نظر گرفته شود و معنی مورد غفلت قرار گیرد، چه بسا لغزش‌های جدی دامگیر مخاطب عبارت شود و لذا توصیه می‌کند که گاهی اعراب بدون تعیین معنی امکان تعیین پیدا کردن ندارد! (همان، باب ۵، ص. ۶۸۴).

۴ - ۱ - ۱ - ۶. عامل و معمول

«نظریه عامل» یکی از چالش‌برانگیزترین موضوعات دستور زبان عربی است. لبه تیز حمله منتقدان به نحو عربی متوجه این نظریه است. ابن مضاء قرطبی (۱۹۸۲، صص. ۷۶ - ۷۸) مخالفتش با نحو از آبخشور هجوم به این رویکرد سرچشمه می‌گرفت، زیرا آن‌ها معتقد بودند واژه‌ها در جمله یا عاملند یا معمول یا متأثرند یا اثرگذار! به قول «عبدہ الراجحی» ستون فقرات نحو عربی مبتنی بر همین نظریه عامل است (خطیب، ۲۰۰۶، ج. ۲ / صص. ۱۰ - ۱۴).

نحویان تفسیر چرایی نحوه چیدمان جمله را به وسیله این نظریه تحلیل می‌کردند. به عبارت دیگر، اینکه واژه‌ای همنشین خودش را در فرایند جمله بیابد و در کنارش قرار گیرد، با زبان استعاری «عامل و معمول» مطرح شده است! شما ملاحظه کنید چرا جمله‌ای مانند: «درسه راجیا فی اجتهد الوصول الی الطالب الغایات السامیه» مطابق ضوابط دستوری نیست؟! آیا جز این است که واژه‌ها همنشین‌های خود را به درستی نیافته‌اند و هر واژه‌ای جایی را که خالی یافته، خودش را در آنجا قرار داده است!

نگاه عامل و معمول داشتن به جمله در واقع به معنی داشتن یک رویکرد معنایی به جمله است. از آنجا که وجود علائم اعرابی در آخر بسیاری از واژه‌ها در زبان عربی، ضرورت داشتن دیدگاهی نظری درمورد چگونگی آن را ایجاب می‌کند. از این رو، نحویان هر کدام با استناد به منظومه‌های معرفتی خود به تحلیل آن اقدام کرده‌اند. ابن مضاء این پدیده را به خداوند نسبت می‌دهد. خلیل بن احمد و بسیاری از نحویان، دلیل را در خود جمله جست‌وجو می‌کنند. اینان در نگاه خود با پرهیز از نگرش متافیزیکی سعی کرده‌اند مسئله را در خود روابط میان کلمه‌ها و انتخاب‌هایی که صاحب کلام انجام داده است، جست‌وجو کنند! انسان ابتدا واژه‌هایی را عالمانه و عامدانه برمی‌گزیند و سپس این واژه‌ها هستند که با همدیگر در تعامل قرار می‌گیرند و موضوع

تأثیر و تأثر و یا عامل و معمول بودن مطرح می‌شود (همان، صص. ۸ - ۲۱).

اما چیزی که ما دنبالش هستیم این است که فهم چگونگی تعامل کلمات با یکدیگر نیازمند وجود قوه‌ای تحلیلگر است! نگاه سطحی نمی‌تواند از بعضی از تعاملات دقیق پرده بردارد! وجود این قوه تحلیلگر است که در هم‌نشینی واژه‌ها به ژرف‌ساخت عبارات متمسک می‌شود و گاهی واژه‌ای را محذوف می‌یابد یا ساخت اصلی و زیربنایی جمله را به گونه‌ای دیگر تأویل می‌کند و جهان‌های دیگری را به رخ خواننده می‌کشد تا که از ورای این دقت نظرها و موشکافی‌ها بتواند مقصود ماتن و گوینده را بهتر دریابد! از این رو، ازجمله پیامدهای نظریه عامل و معمول توجه به ژرف‌ساخت جمله است. برای مثال، در جمه «سمیعُ حینُ أنادیک»، نحوی جای خالی یک محذوف را احساس می‌کند و لذا، معتقد می‌شود که در اینجا باید یک مبتدا به دلایلی محذوف شده باشد: انت سمیع ... و یا عرب فصیح زمانی که می‌گوید: انتنی کتابُ اسرُّ بها... آمدن علامت تأنیث در فعل حکایت از آن می‌کند که مراد از کتاب، «رساله» است! (عباس حسن، ۱۹۶۶، ج. ۴/ ص. ۵۴۴).

۴-۲. نگاه برون‌زبانی به دستور زبان عربی

در کنار کانون‌هایی که در داخل خود زبان و به‌منزله ویژگی‌های درونی و ذاتی زبان، ضرورت وجود نیروی تحلیلگری را لازم می‌دانستند، تکنیک‌های انتقال معنی هم که در قالب قواعد، وظیفه انتقال معانی را برعهده دارند از همین ویژگی بهره‌مندند. این قواعد و تکنیک‌ها با هدف توجه به ویژگی‌های گیرنده و یا فرستنده پیام و یا فضایی که کلام در آنجا تولید شده است، به‌کار برده می‌شوند.

در این زمینه هم غربی‌ها با تأخیری طولانی به اهمیت توجه به جامعه و تأثیر آن در ساخت جمله پی بردند. در این رویکرد برون‌زبانی به دستور زبان و توجه به عناصر پیرامونی آن، محورهای متکلم و مخاطب و جامعه و فرهنگ مورد توجه قرار می‌گیرند.

۴-۲-۱. زبان و گوینده

در رویکرد ارتباطی به زبان این نیازهای ارتباطی هستند که «نحو» و صورت‌های زبانی را درست می‌کنند. یکی از زبان‌شناسان نقش‌گرا به‌نام گیون^{۲۷} پیشنهاد می‌کند که لازم است به‌جای همگانی‌های زبانی که چامسکی به‌دنبال آن بود، «همگانی‌های ارتباطی»^{۲۸} را مطلق‌نظر

قرار داد (افخمی، ۱۳۸۹، صص. ۱۷۴ - ۲۰۲). با این نگاه به دنبال این خواهیم بود که در حوادث و اتفاقات مشابه آرایش عناصر جمله چگونه خواهد بود؟!

جملات در دستور زبان عربی خود را با واقعیت بیرون تطبیق می‌دهند. این مطابقت از حیث تقدیم و تأخیر واژه‌ها و یا ذکر و حذف اجزای جمله و نیز انتخاب واژه‌ها و شکل به‌کارگیری آن‌ها (به‌صورت اسم یا فعل و ...) اتفاق می‌افتد. خواننده متن در رویارویی با متن ادبی تکنیک‌های مختلفی را که در ساحت زبان در اختیار صاحب کلام (شخص ادیب) گذاشته شده باید بداند و توجه کند که استفاده از هر کدام از این تکنیک‌ها مناسب مخاطب و یا متکلم و یا فضای خاصی است و لذا با علم به این تکنیک‌ها که همان قواعد زبانی هستند خواننده باید دریابد که صاحب کلام چه قصدی از به‌کارگیری این تکنیک داشته... مخاطب در چه حال و هوایی بوده... چگونه می‌اندیشیده... چه دیدگاه و روحیه و رفتار و اخلاقی داشته و... این روش‌ها و تکنیک‌ها و قواعد زبانی هستند که در سه حوزه «شناخت متکلم» و «شناخت مخاطب» و «شناخت فضا» به تحلیلگر کمک می‌کند تا جواب پرسش‌های خود را بیابد.

سیبویه (وفات ۱۷۷ق) به‌منزله اولین تدوینگر دستور زبان عربی در قسمت‌های مختلف «الکتاب» این رویکرد به جمله را اعمال کرده است. وی در جایی که کلام و جمله را به پنج نوع تقسیم می‌کند، می‌گوید: هذا باب الاستقامة من الكلام والاحالة، فمنه مستقیم حسن و محال و... . «مستقیم حسن» از نظر سیبویه جمله‌ای است که هم از لحاظ نحوی و هم معنایی و نیز کاربرد درست باشد، اما بقیه انواع فاقد یکی از جنبه‌ها هستند، مثلاً برای «مستقیم کذب» او جمله «حملت الجبل» را مثال می‌زند که از لحاظ دستوری صحیح است، اما از جنبه کاربرد و مطابقت با واقع مشکل دارد و یا «اتيتك غداً» و «ساتيك أمس» از لحاظ نحوی درست است، اما از جنبه معنی و کاربرد غیرکاربردی است، زیرا با واقعیت بیرونی نمی‌تواند مطابقت داشته باشد (سیبویه، ۱۹۶۶، ج. ۱/ صص. ۲۵ - ۲۶). سیبویه به‌صراحت در این تقسیم‌بندی، واقعیت بیرونی را یکی از عوامل اساسی صحت جمله به‌شمار می‌آورد. نهادالموسی با تأکید بر همین مطلب اشاره می‌کند که سیبویه در موضوع تقدیم و تأخیر کلمات، میان متغیرات خارجی که صاحب کلام با آن مواجه می‌شود و چارچوبی که درنهایت از سوی او در شکل ساختار جمله برای مخاطب انتخاب می‌شود، ارتباط ایجاد می‌کند (موسی، ۱۹۸۰، ص. ۹۳).

سیبویه درمورد تفاوت میان «هل» و «همزه» استفهام می‌گوید: موقعی که می‌گویی: أ

طرباً؟ مراد استفهام حقیقی نیست؛ تو می‌دانی که او این کار را کرده و لذا قصدت از این تعبیر، توبیخ کردن و اقرار گرفتن از اوست. از این رو، در چنین فضایی از واژه «هل» استفاده نمی‌کنی! (سیبویه، ۱۹۶۶، ج. ۳/ ص. ۱۷۶).

۴-۲-۲. زبان و مخاطب

گاهی این مخاطب است که در نحوه آرایش جمله تأثیر می‌گذارد. جاحظ در همین زمینه می‌گوید: سزاوار است که متکلم، ظرفیت و گنجایش معانی واژه‌ها و جملات را بشناسد و میان آن‌ها و ظرفیت مخاطبان تعادل ایجاد کند (کنوش، ۲۰۰۷، ص. ۹۵) حدیث نبوی «انّا معاشر الانبیاء امرنا ان نكلّم الناس علی قدر عقولهم» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج. ۱/ ص. ۲۳) ناظر بر همین معناست که مخاطب باید در چگونگی تشکیل جمله به بازی گرفته شود. سیبویه می‌گوید: از خلیل بن احمد راجع به آیه (حتی اذا جاؤوها و فُتحت ابوابها) پرسش کردم جواب «اذا» کجاست؟ پاسخ داد: عرب زبان گاهی در سخنانش جواب را با تکیه بر اطلاعاتی که مخاطب دارد، مطرح نمی‌کند! (کنوش، ۲۰۰۷، ص. ۱۰۵).

۴-۲-۳. زبان و محیط اطراف

تعبیر «لکلّ مقام مقال» (مفضل، ۱۹۶۰، ص. ۳۱۴) که از پیوند میان جمله و محیط اطرافش سخن می‌گوید، ازجمله تعابیر شایع در میان اهل ذوق است! محور و ستون فقرات بلاغت که همان کاربرد قواعد دستوری و به فعلیت رساندن توان بالقوه یک زبان است، بر همین اصل استوار است که جملات ادیبانه در انطباق میان خود و حالت‌ها و اقتضائات مختلفی که صاحب کلام در آن قرار می‌گیرد، در رفت و برگشت باشند.

تمامی تکنیک‌های زبانی و یا همان قواعد دستوری در قبال محیطی که سخن در آن ردّ و بدل می‌شود قابلیت انعطاف دارد. تکنیک‌های اغرا و تحذیر، قطع نعت، حذف اجزاء جمله و یا ذکر تمامی آن‌ها، مقدم یا مؤخر کردن جایگاه اصلی کلمات و نوع انتخاب واژگان، متأثر از فضایی است که او می‌خواهد سخن خود را در آن تولید کند. برای مثال، در سوره توحید آمدن ضمیرشان و یا اسمیه آمدن مطلب و همراه شدن خبر با الف و لام و تقدیم و تأخیر در آیه آخر با فضای فکری - فرهنگی و اجتماعی عصر نزول آیه و مطلبی که سوره درصدد بیان آن است، مرتبط است!

نهادالموسی بر این باور است که سیبویه در فهم کلام و قاعده‌سازی از جملات تنها

به صورت‌های ظاهری جمله بسنده نمی‌کند، بلکه صورت‌ها را درپرتو بافت پیرامونی کلام بررسی می‌کند (میرحاجی و سادات الحسینی، ۱۳۹۲، صص. ۲۰۰ - ۲۱۹).

سیبویه برای نشان دادن اهمیت حال و فضایی که کلام در آن منعقد شده، به جمله «أنا عبدالله منطلقاً» اشاره می‌کند و می‌گوید: این جمله در یک موقعیت غلط است و آن زمانی است که شما گوینده عبارت را می‌شناسید و او می‌خواهد از خودش خبر بدهد، اما در وضعیتی که شما او را نمی‌شناسید، این جمله درست است! (سیبویه، ۱۹۶۶، ج. ۲/صص. ۸۰ - ۸۱).

بنابراین عبارت‌ها از دو حال خارج نیستند یا طبیعی هستند و منطقی به این معنی که همه آنچه باید باشد در جمله ذکر شده و جایگاه اصلی آن‌ها هم رعایت شده است یا غیرطبیعی‌اند و انفعالی که در این صورت تأثیرات محیط سبب شده است صاحب کلام در ساختار جمله‌ای که تولید می‌کند و نیز در ذکر عناصر اصلی و فرعی و همچنین، در چیدمان واژگان تغییراتی را انجام دهد (خفاجی، ۲۰۱۰، ص. ۱۸۳).

اهمیت درک سیاق و فضای خارجی متن به حدی است که گاهی لازم است فضا و سیاق تخیل شود و با درنظر گرفتن این فضای خیالی، مراد گوینده را دریافت (برای نمونه، ر.ک: سیبویه، ۱۹۶۶، ج. ۲/ص. ۲۰۱).

تمام حسان هم در این زمینه می‌گوید: جمله‌ها و «مقال»‌ها در پرتو «مقام»‌ها معنی می‌یابند و از این رو، باید میان معنای مقالی با معنای مقامی تفاوت قائل شد (حسان، ۱۹۹۴، صص. ۳۳۶ - ۳۳۸).

۴ - ۲ - ۴. زبان و ذهن

در رویکرد سوم به دستور زبان، پدیده ذهن به منزله واسطه میان شخص صاحب کلام و واقعیت بیرونی مورد توجه قرار می‌گیرد. شاید صریح‌ترین تعبیر درمورد تأثیر ذهن در نحوه ساختار جمله را بتوان نزد عبدالقاهر یافت. او می‌گوید: معانی با کمک الفاظ روشن می‌شوند. کسی که الفاظ را مرتب می‌کند راهی برای آنکه به مخاطب نشان دهد چه در فکرش می‌گذرد وجود ندارد جز با ابزار چیدمان کلمه‌ها! به‌طور مجازی از کنار هم قرار گرفتن معانی به ترتیب قرار گرفتن الفاظ اشاره شده و سپس واژه «ترتیب» حذف‌شده و تنها به آوردن الفاظ اکتفا شده است (جرجانی، ۲۰۰۳، صص. ۱۱۱ - ۱۱۲). نظم و چینش موردنظر بلاغیون که عیار ادبیت جمله با آن سنجیده می‌شود، به کمک فکر و اندیشه محقق می‌شود (همان، ص. ۱۰۳).

سخن عبدالقاهر به این معنی است که ذهن صاحب کلام، نقش اصلی را در شکل‌دهی به جمله (و نه موضوع و پیام جمله) ایفا می‌کند. او از دو نوع کلام حرف می‌زند؛ یکی «کلام حسی» و دیگری «کلام نفسی» که ایجادکنندهٔ اولی است و در ذهن صاحب کلام انجام می‌گیرد و سپس به عالم حس و واقعیت منتقل می‌شود (همان، صص. ۱۰۵ - ۱۰۶).

هدد شارح *دلائل الاعجاز* (۲۰۱۲، حلقهٔ ۶) معتقد است نحوهٔ پیوندی که میان واژه‌ها صورت می‌گیرد و چگونگی نظام هم‌نشینی و جانشینی که در شکل جمله رخ می‌دهد، سبب برتری و مزیت یک متن بر متن دیگر می‌شود. مرکز مدیریت این ارتباط، عقل و ذهن صاحب کلام است. پیوندها اموری نامرئی هستند که ادیب در میان الفاظی که مشهودند برقرار می‌کند. تکنیک برقراری پیوند و چگونگی آن، راز تفاوت میان آثار ادبی است.

اکنون دیگر این ذهن ادیب و نحوهٔ شکل‌گیری آن است که سبب می‌شود با توجه به انگیزه‌ها و معارف و اخلاقیات و زیست محیط و عواطفی که با آن پرورش یافته، دست به انتخاب بزند و از آنجا که این انگیزه‌ها در میان آدم‌ها متفاوت است. از این رو، در نتیجه شاهد تفاوت در آثار ادبی و صورت‌ها و فرم‌های شکل گرفته برای بیان موضوعات مختلف هستیم.

۵. نتیجه

۱. از روایت خلیل درمی‌یابیم دستور زبان عربی از لنگرگاه‌های ثابت و نیز مواضع پویا بهره‌مند است. در «نحو عقل» این نکته را باید دریافته باشیم که در دستور زبان عربی، شاکلهٔ اصلی بدون تغییر است. چیزی که نوسان دارد، تحلیل ما از شاکلهٔ اصلی است!

۲. «عقل زبانی» اکتسابی است و باید برای به‌دست آوردنش رنج کشید و لذا، عجیب نیست که گروهی فاقد این عقلانیت باشند!

۳. «عقل نحو» همراه استدلال و برهان است. نظام هم‌نشینی و جانشینی در جمله نیازمند قوهٔ تحلیلگر است و تا زمانی که از این نیرو بهره‌برداری نشود، چرایی نحوهٔ ساخت جمله در حجاب باقی می‌ماند.

۴. بنیان دستور زبان که برگرفته‌شده از نحوهٔ پیوند میان واژگان در جمله است براساس رویکرد گشتاری است، یعنی تولید جملات متعدد در موضوعی معین، اما با واژگانی محدود! تفاوت میان این جمله‌ها هم به ژرف‌ساخت آن‌ها و نحوهٔ تعامل صاحب کلام با عناصر و

اجزای سازه‌ها برمی‌گردد. درک این ژرف‌ساخت و فهم چگونگی تعامل صاحب کلام با عناصر به‌کار رفته در سازه نیازمند استحکام جایگاه قوهٔ تحلیلگر عقل است!

۵. عقل نیرویی نیست که از بیرون وارد دستور زبان عربی بشود، این سرشت و طبیعت زبان عربی است که دارای چنین خصوصیتی است. غایت صرف و نحو می‌تواند قلمرو این مادهٔ درسی را معین کند. اجتناب از خطا در هنگام کاربرست زبان و معنی‌یابی و نیز اثرگذاری در ساختار عقلانی کاربر از اهداف اصلی یادگیری صرف و نحو است.

۶. در بنیان و اساس زبان عربی ویژگی‌هایی هست که همگی حاکی از نیاز به حضور عقل برای فهم و درک آن‌هاست، از جملهٔ این صفات می‌توان به مواردی که آورده می‌شود اشاره کرد: اصل و فرع، محتمل و قطعی بودن معانی مستتر در جملات، قالب، عامل و معمول و...

۷. علاوه‌بر خصوصیتی که حکایت از طبیعت عقلانی ساختارهای زبان عربی می‌کند، نحویان اشاره کرده‌اند که تکنیک‌های ارائهٔ جمله در قالب قواعد دستوری و بر مبنای ویژگی‌های گوینده و شنونده و فضای صدور کلام ساخته می‌شود. از این‌رو، تطبیق این تکنیک‌ها بر خصوصیات گوینده و شنونده و بافت، تأکید دوباره‌ای است به اینکه منهای قوهٔ عاقله، فهم دستور زبان ناممکن است!

۸. علاوه‌بر توجه به ویژگی‌های ظاهری و درونی جمله و نیز توجه به عناصر تشکیل‌دهندهٔ یک فرایند ارتباطی در تولید جمله، ذهن کاربر نیز از نگاه تیزبین زبان‌شناسان مسلمان پنهان نبوده است و به تأثیر آن در نحوهٔ ساخت جمله اشاره کرده‌اند.

۹. صرف و نحو در مرحلهٔ نخست، کارکرد توصیفی دارد و در مرحلهٔ دوم کارکرد تحلیلی. توجه به یکی و غفلت از دیگری، کارایی این ابزار زبانی را کند می‌کند.

۶. پی‌نوشت‌ها

1. Creative Intellect
2. Acquired Intellect
3. Linguistic Intellect
4. Wisdom in Syntax
5. Syntax of Wisdom
6. Descriptive Approach
7. Standard Approach

8. Transformational-Generative
9. Avram Noam Chomsky
10. Haliday's Functional
11. Mind
12. Lakoff
13. Deduction
14. Induction
15. Hearing
16. Interpretation
17. Definite – Probabilistic

۱۸. یاکوبسن شش عامل را در ایجاد ارتباط دخیل می‌داند: فرستنده، گیرنده، رمزگان، مجرای ارتباطی، موضوع و پیام (صفوی، ۱۳۹۱، ص. ۳۲، ۳۳).

19. Historical Approach
20. Ferdinand de Saussur
21. Generative Approach
22. Deep structure
23. Surface structure
24. Ronald Langacker
25. Transformation
26. Diacritical Marks
27. Givon
28. Communication Universals

۷. منابع

- قرآن کریم.
- ابن جنی، ع. (۱۹۵۲م). *الخصائص*. به تحقیق م. ع. النجار. قاهره: المكتبة العلمية.
- ابن هشام، ج. (۱۴۰۶). *مغنی اللبیب عن کتب الاعراب*. قم: مکتبه سیدالشهداء.
- ابوالمکارم، ع. (۲۰۰۷). *اصول التفكير النحوی*. قاهره: دار غریب للطباعة و النشر.
- ادونیس، س. (۱۳۹۷). *بوطیقای عربی*. ترجمه ح. ابویسانی و ا. پورحسن. تهران: امیرکبیر.
- افخمی، س. ح. (۱۳۸۹). *نهاد ادبی*. *دستور ویژه نامه فرهنگستان*، ۶، ۱۷۴ - ۲۰۲.
- انباری، م. (۱۹۵۷). *اسرارالعربیة*. به تحقیق م. بهجه البیطار. دمشق: الترقی.
- ایوب، ع. (۱۹۵۷). *دراسات نقدیه فی النحو العربی*. قاهره: مکتبه الانجلو المصریة.

- باطنی، م. ر. (۱۳۷۰). مسائل زبان‌شناسی نوین. تهران: آگاه.
- باطنی، م. ر. (۱۳۷۰). نگاهی تازه به دستور زبان. تهران: آگاه.
- برجستراسر، (۱۹۹۴). التطور النحوی للغة العربیة. به تصحیح و تعلیق رمضان عبدالنواب. قاهره: مکتبه الخانجی.
- بشیراحمد محمد، ع. د. (۲۰۱۸). دورالنحو فی البناء العقلي. کتاب المؤتمر الدولي الثاني. کلیه دارالعلوم - جامعه القاهرة.
- توحیدی، ا. ح. (۱۹۵۳). الامتاع و الموانسة. به تحقیق ا. ا. و احمد الزین. بیروت: مؤسسه هندای.
- جابری، م. ع. (۱۳۸۹). تکوین عقل عربی، ترجمه س. م. آل مهدی. تهران: نسل آفتاب.
- جرجانی، ع. (۲۰۰۳). دلائل الاعجاز فی علم المعانی. بیروت: المکتبه العصریه.
- جرجانی، ع. (۱۹۹۱). اسرار البلاغه، به تحقیق م. م. شاکرابوفهر. قاهره: مکتبه الخانجی.
- حسان، ت. (۱۹۹۴). اللغة العربیة معناها و مبناها. مغرب: دارالثقافه.
- حسان، ت. (۱۹۵۸). اللغة بین المعیاریه و الوصفیه. قاهره: مکتبه الانجلو المصریه.
- حسن عباس، ف. (۱۹۹۹). البلاغه العربیة المفتری علیها بین الاصله و التبعية. عمان - اردن: دارالفرقان.
- حسن، ع. (۱۹۶۶). النحو الوافی. مصر: دارالمعارف.
- حماسه عبداللطیف، م. (۲۰۰۶). النحو و الدلاله. قاهره: دارغریب.
- حموی، ی. (۱۹۹۳). معجم الادباء، به تحقیق ا. عباس. بیروت: دارالغرب الاسلامی.
- خطیب، م. ف. (۲۰۰۶). ضوابط الفكر النحوی. قاهره: دارالبصائر.
- خفاجی، ص. م. (۲۰۱۰). المتکلم و اثره فی بناء القاعده النحویه فی کتاب سیبویه. الادب، ۲ (۹۷)، ۱۸۱ - ۲۰۱.
- دبیرمقدم، م. (۱۳۹۰). زبان‌شناسی نظری پیدایش و تکوین دستور زایشی. تهران: سمت.
- راجحی، ع. (۱۹۷۹). النحو العربی و الدرس الحديث. بیروت: دارالنهضة العربیه للطباعة و النشر.
- راسخ‌مهند، م. (۱۳۹۶). درآمدی بر زبان‌شناسی شناختی. تهران: سمت.
- راغب اصفهانی، ح. (۱۴۱۲ق). مفردات الفاظ القرآن. بیروت: دارالقلم.

- رضی‌الدین، م. (۱۴۰۲ق). شرح کافیہ ابن الحاجب. بیروت: دارالکتب العلمیہ.
- روبینز، ار. اچ. (۱۳۷۳). تاریخ مختصر زبان‌شناسی. ترجمه ع.م. حق‌شناس. تهران: کتاب‌ماد.
- زجاجی، ا. ق. (۱۹۵۹). الايضاح. تحقیق: مازن المبارک. قاهره: دارالعروبہ.
- سامرائی، ف. ض. (۲۰۰۷). معانی النحو. بیروت: مؤسسه التاريخ العربی.
- سیبویه، ع. (۱۹۶۶). کتاب سیبویه. به تحقیق ع. س. محمد هارون. بیروت: دارالجليل.
- سید، ر. (۲۰۱۹). خارج النص. کتاب «نقد العقل العربی» لمحمد عابد الجابری. youtube.com
- صالح مهدی الخفاجی، ب. (۲۰۱۰). المتکلم و اثره فی بناء القاعده النحویه فی کتاب سیبویه. الادب، ۹۷، ۱۸۱ - ۲۰۱.
- صفوی، ک. (۱۳۹۱). آشنایی با زبان‌شناسی در مطالعات ادب فارسی. تهران: علمی.
- طباطبایی، م. ح. (۱۹۹۷). المیزان فی تفسیر القرآن. بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات
- غلابینی، م. (۱۳۶۲). جامع الدروس العربیہ. طهران: ناصر خسرو.
- کلینی، م. (۱۴۰۷ق). الکافی. تهران: دارالکتب الاسلامیہ.
- کنوش المصطفی، ع. (۲۰۰۷). الدلاله السياقیه عند اللغویین. لندن: دارالسیاب.
- گلفام، ا. (۱۳۹۰). اصول دستور زبان. تهران: سمت.
- مخزومی، م. (۱۹۸۶). مدرسه الکوفه و منهجها فی دراسه اللغه و النحو. بیروت: دار الراءد العربی.
- معن، ع. ب. (۲۰۱۰). اثر العقل فی توجيه القاعده النحویه. التریبه و العلم، کلیه الحدباء الجامعه.
- مفضل، س. (۱۹۶۰). الفاخر، به تحقیق ع. ع. الطحاوی و محمدعلی النجار، مصر: وزاره الثقافه و الارشاد القومی.
- موسی، ن. (۱۹۸۰). نظریه النحو العربی فی ضوء مناهج النظر اللغوی الحديث. قاهره: الموسسه العربیہ للدراسات و النشر.
- میرحاجی، ح م، و سادات‌الحسینی، ر. س. (۱۳۹۲). رویکرد صورت‌گرا - نقش‌گرا در الکتاب سیبویه. لسان مبین، ۱۱، ۲۰۰ - ۲۱۹.

- وردی، ع. (۱۹۹۴). *اسطوره الادب الرفيع*. لندن: داركوفان.
- هدهد، ا. (۲۰۱۲). شرح كتاب دلائل الاعجاز، الحلقة ۶: تحقيق القول في البلاغه و الفصاحه. youtube.com.

References

- *Holy Quran*
- Abd al-Hay al-Damati, B.A.M. (2018). *The role of grammar in mental construction*. Faculty of Dar al-Uloom, Egypt: Cairo University. [In Arabic]
- Abu al-Makarem, A. (2007). *Principles of syntactic thinking*. Cairo: Dar Gharib for printing and publishing. [In Arabic]
- Adonis, S. (2016). *Arabic poetry*. Translated by Abavisani and Pourhasan Tehran: Amirkabi. [In Persian]
- Afkhami, H. (2010). Literary institution. *Journal of the Special Letter of the Academy*, 6, 174-202. [In Persian]
- Anbari, A. (1957). *Secrets of arabia*. Research: Mohammad Bahja Al-Bitar. Damascus: Al-Taraghi. [In Arabic]
- Ayub, M. (1957). *Critical Studies in the Arabic Context*. Cairo: Egyptian library of Anjelo. [In Arabic]
- Bateni, M.R. (1991). *Modern Linguistic Issues*. Tehran: Agah. [In Persian]
- *A New Look at Grammar*. Tehran: Agah. [In Persian]
- Borjstasar, G. (1994). *Syntactic evolution for the Arabic language*. Correction and Suspension: Ramadan Abd al-Tawwab. Cairo: Al-Khanji library. [In Arabic]
- Dabir Moghaddam, M. (2011). *Theoretical Linguistics: The Emergence and Development of Generative Grammar*. Tehran: SAMT. [In Persian]
- Farshidvard, Kh. (2008). *Brief Grammar of Persian Language*. Tehran: Zavvar. [In Persian]
- Golfam, A. (2011). *Principles of Grammar*. Tehran: SAMT. [In Persian]

- Ghalaini, M. (1983). *Comprehensive Arabic Courses*. Tehran: Naser Khosrow.[In Arabic]
- Hassan Abbas, F. (1999). *The Slandered Arabic Rhetoric between Authenticity and Dependency*. Amman: Jordan: Dar Al-Furqan.[In Arabic]
- Hassan, T. (1994). *Arabic Language Meanings and Bases*. Morocco: Dar al-Thaqafa.[In Arabic].
-(1958). *Language between Criteria and Description*. Cairo: Egyptian Library of Anjelo.[In Arabic]
- Hamase, A. L, M. (2006). *Syntax and Semantics*. Cairo: Dar Gharib.[In Arabic]
- Hodhod, E. (2012). *Explanation of the Book Evidences of Miracles*. Episode 6. youtube .com.[In Arabic]
- Ibn Hisham, J. (1985). *Making the Wise Man Independent of Syntax Books*. Qom: Sayyid al-Shuhada Library.[In Arabic]
- Ibn Jenni, A.S (1952). *The features*. Research: Muhammad Ali Al-Najjar. Cairo: Scientific Library.[In Arabic]
- Ibn Manzoor, M. (1405). *Lisan Al-Arab*. Qom: Adab Al-Hozeh.[In Arabic]
- Jaber, M.A (2010). *Development of Arabic Intellect*, Translated by Seyyed Mohammad Al-Mahdi. Tehran: Nasle Aftab.[In Persian]
- Jorjani, A. (1991). *Secrets of Rhetoric*. Research: Mahmoud Mohammad Shaker Abofahar. Cairo: Al-Khanji Library.[In Arabic]
- Jorjani, A. (2003). *Evidences of Miracles in the Science of Meanings*. Beirut: Ancient Library.[In Arabic]
- Kanush, M.A. (2007). *Contextual connotation for linguists*. London: Dar Al-Sayyab
- Khaffaji, S. M. (2010). The speaker and his effect on building the grammatical base in Sibouyeh's book. *Journal of Literature*, 2(97), 181-201.[In Arabic]
- Khatib, M.A. F. (2006). *The rules of syntactic thought*. Cairo: Dar Al-Basaer
- Koleini, M. (1986). *Al-Kafi*. Tehran: Islamic Library.[In Arabic]

- Maa'n, A.B. (2010). The effect of reason in guiding the grammatical base. *Journal of Education and Science*, 3, Al-Hadbaa University College. [In Arabic]
- Makhzoumi, M. (1986). *Al-Kufa School and its methods in the study of language and syntax*. Beirut: Dar Al-Raid Al-Arabi. [In Arabic]
- Mirhaji, H.R, Sadat Al-Husseini, R.S (2013). *Form-oriented approach in Sibouyeh's book*. Lisan Mobin, 11, 219-200. [In Persian]
- Mufaddal, A. (1960). *The deluxe*. Research: Abdul Azim Al-Tahawi and Muhammad Ali Al-Najjar, Egypt: Ministry of Culture and National Guidance. [In Arabic]
- Musa, N. (1980). *Arabic Grammar Theory in Light of Modern Linguistic Consideration Approaches*. Cairo: Arab Institute for Studies and Publishing. [In Arabic]
- Niazi, Sh, Ghasemi, Z. (2019). *Linguistic Analysis of Arabic Texts* (Based on Halliday's Functional Grammar). Tehran: University of Tehran. [In Persian]
- Ragheb Isfahani, H. (1991). *Vocabulary of Quranic words*. Beirut: Dar al-Qalam. [In Arabic]
- Rajehi, A. (1979). *Arabic Grammar and Modern Studying*. Beirut: Dar Al-Nahda Al-Arabiya for Printing and Publishing. [In Arabic]
- Rasekh Mohammad, M. (2017). *An Introduction to Cognitive Linguistics*. Tehran: SAMT. [In Persian]
- Razi al-Din, M. (1402). *Description of Cafie for Ibn al-Hajeb*. Beirut: Scientific Library. [In Arabic]
- Robbins, R.H. (1994). *A Brief History of Linguistics*, Translated by Haghshenas, Tehran: Mad Book [In Persian].
- Safavi, K. (2012). *Introduction to Linguistics in the Study of Persian Literature*. Tehran: Elmi. [In Persian]
- Samerai, F.S. (2007). *Meanings of Syntax*. Beirut: Institute of Arab History. [In Arabic]

- Sibouyeh, A. (1966). *Sibouyeh book, Research: Abd Al- Salam Haroon*. Beirut: Dar Al-Jalil.[In Arabic]
- Sayyed, R. (2019). *Outside the Text*. The Critique of Arab Wisdom by Mohammad Abed Al-Jaberi, youtube.com.[In Arabic]
- Tabatabai, M.H. (1997). *The Scalec in the Interpretation of the Quran*. Beirut: Al-Aalamy Foundation for Publications.[In Arabic]
- Tawhid.A.H.(1953). *Enjoyment and Sociability*. Research: Ahmad Amin and Ahmad Al-zain. Beirut: Hindawi.[In Arabic]
- Vardi, A. (1994). *The Myth of High Literature*. London: Darkofan.[In Arabic]
- Zajjaji, A.Q. (1979). *Al-Idah*. Research: Mazen Al-Mubarak, Cairo: Dar Al-Urubah [In Arabic].